

Державне минуле України як предмет науки.

Староукраїнську державність в її розвитку можна досліджувати або через установлення та узагальнення фактів, що стосуються до неї—це є завдання історії (фактичної), або через правниче зведення (юридичне зформулювання) тих же фактів,—це є завдання історії права. Тому то визначення послідовних змін державности та громадських підвалин її являють собою загальні збудівельні (конструктивні) основи обох історичних галузів. Український історик-правник мусить додержуватись історизму ще й тому, що тоді як українська історична наука глибоко оброблена й дуже успішно посунулася вперед, зайнявши видатне місце в широких колах міжнародньої науки,—історія права тільки но починає утворюватися. Нашим завданням є, зосередившись на питанні про державність староукраїнську X—XVI вв., накреслити ті основні положення, які молода наука історії українського права мусила б, на нашу думку, цілком використати з царини історії, щоб стояти на рівні досягнень цієї науки.

Питання про державу найстарших часів нашої історії, що його дуже широко обговорювали представники декількох наукових поколінь, природно займає визначне місце в нашій історіографії. Це цілком зрозуміло, бо державність є майже відправна точка староукраїнської історії,—у всякому разі ця державність—порівнюючи освітлене в стародавніх пам'ятках, міцне й довгочасне явище. Тому й наукова думка ніяк не могла обминути хоч і давно минулої ба науково корисної інституції. Великий перегляд цієї колективної праці поколінь, який зробив акад. М. С. Грушевський, призвів у наш час майже до загального визнання органічно відокремленого українського національного історичного процесу, чому, за словами цього вченого, «головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности»¹). В даному разі акад. М. С. Грушевський мав на увазі не тільки но широкі соціальні установи, понад якими й виникає будівля державности, що так добре ще й раніш уявляла собі історична наука,—перш за все саме недержавний стан України пізнішого часу спонукав до такого практично радикального ставлення питання про окрему історію недержавного народу. Проте, охоплюючи єдиний український історичний процес за власне позадержавними принципами—народности й суспільности,—для внутрішнього ходу цього історичного процесу М. С. Грушевський залишив цілком державно-правні рямці періодизації: «Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в., потім Литовсько-Польський XIV—XVI в.»²). Це цілком зрозуміло, тому що така періодиза-

¹) М. С. Грушевський, Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства, „Статті по Славяновѣдѣнію, под ред. В. И. Ламанскаго“, в. 1, с. 302.

²) Там же, с. 299. Порівн. з національно-державницькою концепцією Стеф. Томашівського — Українська Історія. Нарис І. Старинні і середні віки, Львів 1919, сс. 154, 80. Див. рецензію Ів. Кревецького, „Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка“, CXXXIV—CXXXV, сс. 161—170 і 181—184, де рецензент зазначає: „Особливо б'є в очи аж надто вже різке підчеркнення в Томашівського „варяго-руськості“ Київської Держави IX—XIII і „Першої Української Держави“ XIII—XIV в.в.“, *ibid.*, пр. на с. 183.

ція виникає органічно з тих змін першорядного значіння, а саме—організованих центрів народнього життя, які й являють з себе найбільшого масштабу етапи історичної долі нашого народу. Справді, цей перехід Київського періоду в Галицько-Волинський, який перш за все рішуче одриває од загально-російської концепції давньої нашої історії,—цей перехід і треба розглядати як справжню еволюцію державности староукраїнської. Отже цю еволюцію мусимо взяти за основу при дослідженні староукраїнської державности. Це безумовно той мінімум історизму, без якого не може бути історії права. Історія права, що бере завданням юридичне зформулювання громадсько-державного життя, без цього історизму легко може перетворитись у власне лише схематизований розвиток правничих форм. Щоб забезпечити самій конструкції староукраїнської державности повноту історизму, а це безперечно річ потрібна,—треба щоб правнича форма охоплювала увесь той індивідуальний, своєрідний процес національного розвитку, який втілювався в державності. Не якась схема, ба сама історія наша мусить бути визнана за основу науки історії українського права.

Останніми роками спеціально науці історії українського права присвячено отакі праці.—Року 1923-го в Празі надруковано працю професора тамошнього українського університету Ростислава Лашенка—Лекції по історії українського права, частина перша: Княжа доба. I. Література. II. Памятники права. III. Історія державного права. Року 1924-го—частина друга тої ж таки праці: Литовсько-Польська доба. Випуск перший: Памятники права¹). В ті ж приблизно часи, може й трохи пізніше студенти львівського університету видали літографським способом—Огляд історії українського права по записках за викладами проф. др. М. Чубатого: Історія джерел та державного права. Ч. I. Земська доба. Ч. II. Литовсько-Руська доба²). Оце формальне відокремлення історії українського права, як бачимо, зв'язане безпосередньо з викладанням цієї науки з університетської катедри. Пожвавлення інтересу до загальної конструкції історії українського права примітне й у нас, у Києві. Принциповій постановці цього питання присвячено статті: Л. О. Окиншевича, Наука історії українського права. Право державне, «Україна», 1927 р., № 1³); О. О. Малиновського, Про складання курсу історії права українського народу, «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права (при Соц.-Ек. Від. Україн. Акад. Наук)», вип. III.

Як відомо, в три системи викладу історії права: 1) розглядання окремо зовнішньої історії—щодо складання пам'яток, та внутрішньої—щодо утворення й розвитку саме юридичних норм і інститутів, 2) розглядання історії права за добами, та 3)—за інституціями. Перший спосіб у наш час майже не вживається. На другому ми зупинимось трохи далі більш докладно, тому що він найбільш уживається. Почнемо з третього способу—викладу історії права за інституціями, якого додержується з наших українських істориків-правників лише О. О. Малиновський. «На мою думку, пише О. О. Малиновський, найдоцільніша система—викладати історію українського права по інституціях, чи галузях права, а не за добами, чи періодами». Ця думка виникає безсумнівно з попередньої думки О. О. Малиновського: «Минула доля українського народу так склалася, що різні частини його мали свою історію. Отож, викладаючи курс історії українського права взагалі, треба звернути

¹) Рецензії на лекції проф. Лашенка див. в „Працях коміс. зах.-руськ. та вкраїн. права“, вип. II, на першу частину—С. Г. Борисенка (сс. 274—276), на другу—Л. О. Окиншевича (сс. 276—277). ²) М. Чубатий зробив власноручне спостереження, що в цьому рукопису є „багато помилок не лише в укладі, але й в самих думках“.

³) Див. його ж рецензію: В. Заїкин, Головні моменти української державности. „Трибуна України“, кн. III (ч. 5—7, 1923). „Праці коміс. зах.-руськ. та вкраїн. права“, вип. II, сс. 295—296.

увагу на історичні особливості окремих частин українського народу, що мала кожна свій поділ історії права». Розуміється, при неможливості встановити загальну періодизацію національної історії права може б і варт зупинитись на такому способі наукової обробки нашого предмету. Як видно автор висловлюється за систематику за інституціями не стільки принципово, скільки виходячи з своєрідності українського історичного процесу, що складається з декількох партикулярних історій, яких ніяк не можна охопити загальною періодизацією. Наше завдання з'ясувати лише найліпший спосіб дослідження староукраїнської державності, не виходячи власне з програми й самого О. О. Малиновського—виучування за інституціями, оскільки ми простежуємо лише одну інституцію¹). Проте ми не можемо обминути й широкої постановки питання. Дозволимо собі звернути увагу на те, що немає жадної історії якогонебудь великого народу, яка не мала б, крім загальних або крім головних періодів свого розвитку, — паралельні, порівнюючи невеликі або й незначні течії історичного життя, що іноді заходять далеко осторонь, іноді знов зливаються, тощо. Справді історія та історія права Англії, Франції, Німеччини, Великоросії, Польщі та інш.—на те свідки²). Таким чином ми більш усього не погоджуємося не стільки з самою системою, яку пропонує О. О. Малиновський, скільки перш за все з мотивом її визнання. Особливість української історії не є настільки виключна, щоб не можна було вирішити питання щодо неї й принципово. Державність — майже початок нашої української історії, і в усякому разі то є основа історії права. За головними течіями цієї державності й треба простежити розвиток інших правних інституцій, що виникають часто й на основі державності. З другого боку, мова про владу, про законодавство потребує найщільнішого зв'язку з тими самими правничими пам'ятками, які утворили або визнали відповідні державні органи, чим так чи інакше характеризується правничий світогляд доби³). В цьому власне й полягає найвиразніший спосіб історичного викладу права. Викладання ж історії права за інституціями, хоч би з відповідною періодизацією,—відриває нас не тільки від певного почуття епохи, ба й від історичного ґрунту взагалі,—це власне перехід до суто-схематичного викладу розвитку права. Той же партикуляризм, який О. О. Малиновський кладе в основу історичної обробки українського права, проведений до кінця, а від цього, слідуючи за автором, не можна відмовитись,—веде нас до такого ускладнення й без того нелегкого завдання скласти історію українського права, що в наслідок цього може й охопити всі подробиці нашої історії, проте історії права все більш загрожувало б перетворення в історію звичаєвого права, яке власне зв'язане насамперед з тим таки партикуляризмом. Здається, того й бажає О. О. Малиновський, який ставить майже за основне завдання історії права—виявлення звичаєвого права. Навряд чи доцільно надавати спеціальним завданням звичаєвого права такого поширеного значіння. Тим самим не можна так розпорошувати українську історію, як то намічає О. О. Малиновський. Зокрема це не потрібно зовсім і навіть шкідливо для історії української державності найдавніших часів⁴).

¹) Як далі ми зазначаємо, — державність є основа історії права. ²) До речі це не аргумент, що ні Слобідська Україна ні Кубань не знали найдавніших доб, як то каже О. О. Малиновський (ор. сіт, с. 383). Справді те ж саме спостереження можна прикласти щодо Польської України та Дону для історії російського права. ³) Розуміється, треба мати на увазі й колізії законодавця з народним правом—тут ще більш проступає неподільність питань усіх галузів права з державою та необхідність розглядати їх укупі. ⁴) „Літописи — пам'ятки старовинного звичаєвого права“, — цілком правильно каже О. О. Малиновський. Проте цього не можна сказати про весь зміст Літопису. Поруч з цим не можна нехтувати літописної Руської Землі IX—XII в.в., яка являє собою першу всеукраїнську державу.

Всі інші вищезазначені історики українського права—Р. Лащенко, М. Чубатий, Л. О. Окиншевич—додержуються системи вивчення історії українського права за добами. Всі вони визнають за першу добу «Княжу» або «Земську»¹⁾. Отже цілком правильно Р. Лащенко визнає такий свій поділ на періоди за «безумовно штучний», до якого він, за його словами, звертається, «додержуючись загально прийнятих істориками права взагалі методів ділити історію права даного народу на відповідні періоди». Автор не нагадує, відкіля він бере свою періодизацію. Він задовольняється загальною вказівкою на необхідність такої періодизації. Не можна не погодитися з Р. Лащенком щодо штучності «Княжої» доби в його періодизації особливо тому, що це власне дуже невдалий спосіб пристосування загально-російської концепції, за якою Київський період перейшов у Володимиро-Московський. Справді, «Княжа» доба цілком зрозуміле оформлення першого, Київського, періоду в загально-російській концепції—це перші кроки на шляху до монархічного принципу, який перетворюється потім в царський, та кінець кінцем в імператорський періоди. Чи варт нам повторювати не тільки не штучне ба й тенденційне оформлення нашої державної давнини? Проте здавалося б залишається ще одна можливість виправдати встановлення єдиної доби для X—XIV вв. під назвою «Княжої». Це безперечна наявність великої сили князів, як чинників тогочасної державности. Але князі в тій же мірі відіграють роль й з початку литовського панування на Україні. Отже наявність князів не характеризує лише найдавнішого періоду. Одночасно—і це головне—князювання не є порівнюючи остільки характерне явище й для X—XIV вв., щоб через нього надавати оформлення для великої доби нашої державности. Справді, М. С. Грушевський дуже виразно підкреслив напашарування династичної ідеології московських часів в уявленню значення староукраїнської княжої влади й навів багато прикладів, які спростовують виключний характер цієї влади²⁾. Наявність мужів-бояр, влада яких в окремих волостях нічим не відрізняється од князівської, їх великий вплив на загально-земський апарат,—все це остаточно спонукає нас відмовитись від нічим не виправданого окнязювання найдавнішої доби нашої державности загалом. Таке загальне окнязювання цієї доби у Л. О. Окиншевича зовсім не відповідає тим найскладнішим вимогам, які автор ставить перед наукою історії українського права щодо економічної її бази та порівняльної методи. Тим більше, що сам Л. О. Окиншевич вважає літературу «історії древнього періоду «руського» права» лише «за матеріал для історії українського державного права Княжої доби»³⁾. Не можна після такого визнання за російською історією права лише ролі матеріалу, брати з цього матеріалу його ж таки систематику. Таку непослідовність не виправдає ані чітке відокремлення «від Удільного періоду московської історії (XIII—XV ст.)», ані обмеження староукраїнськими землями, що робить Л. О. Окиншевич.

Історію українського державного права ніяк не можна поставити таким способом на певний ґрунт. Для цього треба перш за все використати цілком доведену фактично формулу М. С. Грушевського про перехід київської державности виключно в галицько-волинську. Отже це відокремлення київського й галицько-волинського угруповань власне не дає ніякої підстави для скупчування їх в одну добу. Єдину цілком штучну «Князівську добу» мусить замінити аналіза двох державностей староукраїнських—київської X—XII (та почасти XIII-го) вв. та галицько-волинської XII—XIV віків. Як бачимо, ці державності хронологічно

¹⁾ Її ж таки для своєї програми історії українського права за інституціями власне визнає О. О. Малиновський (ор. cit., с. 387).

²⁾ Напр., Істор. Укр.-Руси, III, 2 вид., сс. 227, 231. ³⁾ Ор. cit., с. 107.

заходять трохи одна на одну. XII століття, хоч може й не все, треба вважати за переходову добу одночасного існування двох державних центрів, київського й галицько-волинського. Проте головні моменти розквіту цих двох стародавніх держав чітко намічують і дві доби.

Зовнішня, так би мовити, морфологічна відокремленість Київської й Галицько-Волинської Держав поглиблюється й зміцнюється ще через безперечну зміну внутрішнього соціально-політичного складу. Коли старо-українська Руська Земля з містом Києвом на чолі вся збудована на засадах земських ще доісторичного походження та через родову князівську корпорацію панує деякий час над іншими східно-слов'янськими городами-землями на півночі й сході,—Галицько-Волинська Держава являє собою систему, збудовану на відокремленості земель одної від одної, об'єднаних лише через комендацію, з поширенням також в литовських та польських землях, з князем-королем на чолі всієї системи. Таким чином, вважаючи Київську Державу за земську, не можна не визнати в Галицько-Волинській Державі певних рис феодального характеру¹⁾.

М. Чубатий вважає перший період за земський за зовнішньою ознакою—наявністю декількох українських земель. У нас же зазначається як земський саме внутрішній устрій Київської Держави,—цього об'єднання майже всіх староукраїнських областей. Для нас повстає лише питання, коли й як сталося відокремлення українських земель, що призвело кінець-кінцем до розкладу держави. Розуміється, ніяк не можна погодитися з Р. Лащенком, який говорить про початок цього відокремлення з часу Володимира Великого наприкінці X в., з моменту власне посадження синів цього князя в різних городах, переважно по за-у-к-р-а-ї-н-сь-к-и-х. Тут велике непорозуміння—не можна змішувати двох неоднакових явищ. Не можна, казати, наприклад, про відокремлення неукраїнського города—землі Новгород, коли наявність цієї відокремленості безсумнівна ще й до того ж Володимира (що почасти визнає й Р. Лащенко), бо вона полягала головне в самому громадсько-міському устрою північної республіки, що мала зв'язок з Києвом лише через князя-посадника. Не можна бачити також в самому факті посадження Святослава в Деревах—суто-української області—якесь відокремлення області від Київської Держави²⁾. Тому гадаємо, що можна вважати за початок відокремлення українських земель, як то каже М. Чубатий, слідуючи за М. С. Грушевським, власне за намічення цього відокремлення, як гадаємо ми,—розбір городів староукраїнських по смерті Ярослава. Проте, на наш погляд, це відокремлення не набуло ще державного характеру, бо залишилася єдність нашої староукраїнської Руської Землі, виразниками якої були сними, вже за участю князів-отчинників³⁾. Як би там не було, а й сам Р. Лащенко констатує, що лише «коло 1/2 XII в. вже ясно відзначився поділ на окремі землі з цілою системою волостей в кожній групі володіння»⁴⁾. Здавалося б, лише з цього часу за Р. Лащенком можна почати розмову про окремі землі на старій Україні. Кінець-кінцем виходить, що оце характерне для цілої доби явище виникає лише поволі, майже в другій половині.

Поруч з фактами роздроблення першої староукраїнської держави—Руської Землі, як ми вже казали нераз,—бачимо зростання нової держави, західно-української. Отже ніяк не можна вважати, як те робить Р. Лащенко, що єдине об'єднання староукраїнських земель була їх загальна конфедерація. Тут очевидячки повторюються зауваження росій-

¹⁾ Розуміється можна вбачати деякі початкові риси феодалізму й в Київській Державі, проте це лише тенденції, а не устрій. ²⁾ Ці приклади наводимо ми, щоб більш підкреслити державноправну особливість староукраїнської Руської Землі од інших східно-слов'янських земель. ³⁾ Див. мої „Сними“ в „Працях коміс. зах.-руськ. та україн. права“, III, с. 17 низ., 38 верх., 57 серед. ⁴⁾ Op. cit., с. 125.

ського професора А. Н. Філіпова, на якого, до речі, посилається Л. О. Окиншевич¹⁾). Погляд А. Н. Філіпова цілком зрозумілий. Обговорюючи теорію М. Костомарова про федеративні начала, що мали тенденцію об'єднати все Східне Слов'янство, московський професор спостерігає, беручи у цьому ж таки масштабі основну діяльність князів, «їх з'їзди, суди, договори», що ця діяльність «більш підходить до типу конфедерації...» Таке спостереження А. Н. Філіпова безсумнівно має більш-менш певний ґрунт у тих взаємовідносинах, які, охоплюючи все Східне Слов'янство, мають діло власне з такими великими державними одиницями, городами-землями, як ось Київ, Новгород, Ростов-Суздаль та інші. Мова йде про те, що «постійної загальносоюзної влади» для всього Східного Слов'янства не було²⁾). Хіба ж це дає підставу визнати ті ж самі риси в конфедераційному напрямку на терені Старої України, як внутрішній її устрій? Для наявності конфедерації всіх староукраїнських земель треба було б, щоб Галич не являв би собою довгий час, за словами М. С. Грушевського, «замкненого політичного тіла», щоб всі члени цієї конфедерації були рівні, чого ні в якому разі не можна сказати про Волинь, що входила було до Київської Держави, за влучним виразом М. С. Грушевського, як сателіт, земля підлегла. Історичний ґрунт конфедерації — окремість земель, а не поділ єдиної землі, як те сталося зі староукраїнською Руською Землею за заповітом Ярослава Мудрого року 1054-го.

Наука історії українського права нехтує «діярхією» — наявністю лише двох органів влади: князя та громади з бояр і людей, — яку цілком довів М. С. Грушевський, визначивши її за організаційну основу земського устрою старої України. Треба зокрема підкреслити ту безсумнівну відміну, яку, на нашу думку, являє з себе конструкція М. С. Грушевського, порівнюючи з теорією В. І. Сергієвича, загальноприйнятою в науці історії російського права, який у своїй праці «Вѣче и князь» більш висовував поняття «народ» і хоч зазначив наявність «двох ворожих (соціальних) таборів», «партій», — не звернув досить уваги на безсумнівно керівну роль боярства взагалі й на старій Україні зокрема. Ця складна форма староукраїнської місько-земської громади відповідала, розуміється, саме соціальному складові країни. З цього виникає безперечний висновок, що той боярський елемент, який пересувався по волостях із князем, не тільки не міг увійти в склад міської громади, ба й та рада, що з нього була при князі, князівська рада, — не могла конкурувати з земським боярством в його керівній ролі в місько-земській громаді. В оцих двох явищах — керівній ролі земського боярства в місько-земській громаді та в формальному сполученні княжого боярства зі своїм князем, — в оцих двох явищах, на нашу думку, власне відбивається частково не закінчений ще процес об'єднання обох вищих верств тодішньої суспільності в єдину аристократію. Здавалося б, що представники молоді науки історії українського права мусили звернути пильну увагу на добре обґрунтовану теорію М. С. Грушевського й на ту дуже важливу відміну, яку ця теорія має, порівнюючи з «діярхією» В. І. Сергієвича.

Тим часом, ідучи за загальною східно-слов'янською схемою, «князь, рада боярська, віче», яку вперше накреслив В. Б. Антонович, а потім остаточно зформулював М. Ф. Буданов, забезпечивши їй все більше вживання в загально-російській концепції історії права, — наші українські історики-правники ще більше відірвалися тим самим од суто-українського історичного ґрунту. Розглянемо ближче, що являє з себе система «князь, рада боярська, віче». Перш за все це, розуміється, змагання встановити загальні риси, властиві всім східно-слов'ян-

¹⁾ Ор. cit., с. 110.

²⁾ А. Н. Филипповъ, Учебникъ исторіи русскаго права, ч. I, изд. 4, с. 183.

ським землям. Ці загальні риси виявляються в тому, що аж до кінця XII століття князь, рада й віче зустрічаються по всіх східно-слов'янських землях, як несталі й конкуруючі елементи, що лише згодом в трьох політичних центрах—Новгороді, Суздалі й Галичі перетворилися в справжню форму влади з перемогою одного елементу над іншими двома. При цьому в північно-західних землях оформувався демократизм, себто віче стало за форму влади, в північно-східних—монархізм, князь став понад радою боярською та вічем, в південно-західних, власне західно-українських—аристократія, з її органом—радою боярською. Мова про елементи цілком зрозуміла в штучній російській концепції з її дуже складним завданням знайти риси властиві всім східно-слов'янським землям, об'єднавши їх загальною конструкцією. Коли ж цю одволіклу (абстрактну) по суті схему, з її безмежного східно-слов'янського узагальнення прикласти до окремих політичних угруповань Східного Слов'янства,—упевнимось в суто формальних визначеннях цієї теорії. За ними не виявлено досить панування вищих верств суспільності у всіх трьох східно-слов'янських угрупованнях. Справді демократією в Новгороді по суті керували місцеві бояри. Монархічна форма в Суздалі, як відомо, дуже активно й одностайно підтримувалася справжньою радою боярською—«Боярською Думою». Про це явище з його далішим розвитком дуже докладно говорить сам теоретик діярхії—народ і князь—В. І. Сергієвич. Отже В. І. Сергієвич визнає все значіння «Боярської Думи», проте не бачить в ній формально визначеного виразника влади, за якого можна вважати лише князя, згодом царя. Тим більш, за М. С. Грушевським, як ми вже зазначали, не можна було надавати значіння державної установи боярським радам, котрих ще до недавнього часу прихильники їх зверхності в Київській Державі називали й московським ім'ям—«дума». З погляду історичного та й юридично-конструктивного виходило якесь непорозуміння—московська продукція історично й ідеологічно, «Боярська Дума», що й в самій Москві не встигла відразу як слід зформувати своє існування й лише згодом більш-менш дійшла до цього,—вся ця складна чужинна історична продукція дальшого часу, для старої України виростає в прихильників системи трьох елементів у зверхню владу! Хіба можна лише тому, що на старій Україні були бояри й «думали» з князями,—надавати цим «радам» риси безсумнівно ретроспективно-московського характеру? Нам здається, що завдання історично-правничого дослідження національних інституцій вимагає більш самостійних способів обробки матеріялу. Для цього треба перш за все рішуче відмовитись від таких конструкцій, що, не стоячи на ґрунті українського історичного процесу, як відокремленого явища, ніяк не можуть бути пристосовані до української старовини. Більш-менш доречна спроба об'єднати складну східно-слов'янську давнину єдиною юридичною формулою не може бути так просто перенесена на терен старої України.

Звертаємо особливу увагу й на те, що в нашій молодій науці історії українського права можна констатувати не тільки наявність впливів загально-російської конструкції, — одночасно впадає в очі нехтування тими справжніми особливостями української правничої старовини, які не тільки но властиві лише старій Україні, ба й відтінюють дуже важливий для історії права момент: відповідність політичної форми соціальній суті. Справді, коли вже шукати органу аристократії в Київській Державі, не можемо не зупинитись на тих князівських та боярських «спільних засіданнях», на які звернув увагу М. Ф. Буданов. Такий орган аристократії на старій Україні цілком відповідає тому своєрідному процесу об'єднання князівського й громадського елементів цієї аристократії, який між іншим виявився в формі зем-

ської адміністрації—тисячництва, інститута міцно поширеного лише на старій Україні. Входження цих провінціалів у склад «Боярської Думи» М. Ф. Буданов визнає за явище властиве лише «Південній Русі»—Україні¹). Підкреслюємо, що це був, як ми певні в тому, провінціалізм у вседержавному мапштабі староукраїнської Руської Землі, а не Київщини, Чернігівщини та інш. зокрема. Отже в радній дружині Володимира Мономаха 1113 року з тисяцьких приймають участь не тільки київський та білогородський,—бачимо там також переяславського, а можливо й сіверських тисяцьких («Ольгова мужа» й т. д. див. «Снеми», с. 49). М. Ф. Буданов визнавав також в снемі на Долобську 1103 р. «спільне засідання рад боярських», що складалися з князів київського та переяславського з їх радами. Тим часом низку інших снемів, як от Любецький 1097-го, Городецький 1097-го, Вітичівський 1100 років, М. Ф. Буданов вважає за княжі з'їзди, не дивлячись на те, що в оцих з'їздах найактивнішу участь брали знов таки мужі-бояри. Чому справді цілком одноманітні з'їзди визнавати одного разу за спільні засідання князів з своїми боярськими радами, другого разу—вбачати лише князів, нехтуючи мужів-бояр? Ми певні в тому, що така невитриманість конструкції пояснюється лише вимогами загально-російського плану викладання історії права. В план огляду історії загально-російського права не входило та й не могло входити розглядання всіх цих з'їздів, власне снемів, з мужів-бояр та князів, як індивідуального явища властивого лише староукраїнській Руській Землі. В даному разі науці українського права перешкоджає ще й визнана нею «конфедерація», про яку вже говорилося вище.

Загальне визначення галицько-волинської державности ми вже зробили; ми підкреслили необхідність особливого розглядання цієї державности, як дуже важливої доби нашого минулого. Зміна державностей, зокрема хід скупчування (процес концентрації) нової держави, розуміється, не є просте народження молодих соціально-політичних сил після смерті старої держави. З початку майбутній «Галич» це є власне дві окремі волості: Перемиська й Теребовельська, що входять в склад староукраїнської Руської Землі. Наприкінці XI століття починається фронда князів цих двох волостей—Ростиславичів проти київської державности. Для XII століття можна констатувати вже наявність остаточної відокремленості Перемишля й Теребовля, та безсумнівно територіальний зріст (більш колонізаційний) цього нового політичного організму навколо об'єднуючого осередку (центру)—Галича²). У XIII столітті територіальний зріст набуває характеру справжнього скупчування (концентрації) навколо цього князівства-королівства низки досить значних князівств. Для середини XIII століття можна накреслити вже більш-менш закінчений устрій цієї складної Української Держави. Розуміється, в цьому періоді найліпший, найвиразніший матеріал для історично-правничої будівлі (конструкції), й тому історики права мусять, на нашу думку, звернути на нього пильну увагу. Тим часом такий захоплений національним почуттям історик права, як от Р. Лащенко, присвячує галицько-волинській державності дуже невеликого артикула, розміром 5 сторінок на всі 146 сторінок «Княжої доби». Здавалося б, при огляді історії українського права слід узгляднити все, що дають дійсно національні особливості цього права в його розвитку. Тому обминати галицько-

¹) М. Ф. Буданов, Рада Вел. Кн. Литовск., в «Записках Соц.-Ек. Від. Укр. Акад. Наук», т. IV, с. 210. Порів. Линниченко И. А., Черты изъ истории сословій в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в., Москва, 1894, с. 13, про те що раду боярську в Галичині при Юрії-Болеславі, складали не всі бояри, як то було на Москві, а «лишь воеводы главѣйшихъ городов».

²) «Хоч зав'язав Галицько-Волинську Державу князь волинський, але підставою її стала Галичина». М. С. Грушевський, Іст. Укр. Р., т. III, с. 1.

волинську державність в її основних рисах ніяк не можна. Тим часом Р. Лашенко, зосередившись на змаганнях галицького боярства, на татарській гегемонії, на демократичних тенденціях українських мас,— зовсім не зацікавлений саме державним устроєм Західньої України XIII—XIV вв. Коли б автор став на цей шлях з'ясування конкретного складу Галицько-Волинської Держави, характеру її,— він, очевидно, не обмежився б такими, наприклад, загальними зауваженнями, що нібито «чогось бракувало для дальшого розвитку галицької державности» та не посилався б лише на «внутрішні» та на «зовнішні причини» за трафаретом прагматичної історії¹). Сама природа галицько-волинської державности, самозамкненість складових її частин, зовнішній характер їх об'єднання, боярська адміністрація, що, на нашу думку, робило з галицько-волинського політичного угруповання феодальну державу,— все це обминає наш автор. На жаль, Р. Лашенко, розглядаючи утворення литовської державности за дуже корисною монографією В. Б. Антоновича — «Очеркъ исторіи Великаго Княжества Литовскаго до половины XV столѣтія», Київ, 1878 г.,—зовсім ігнорує той факт, що деякий час «Князівство Литовське переходило на становище аннекса Галицько-Волинської Держави»²). Р. Лашенко, який з таким захопленням шукає впливів українства на литовське право, до речі, навіть перебільшуючи ці впливи, не мусив би обминати цього об'єктивного свідoctва з української державної старовини, хоч воно стосується до явища не довгочасного й не міцного. Певна річ, що на викладі староукраїнської державности у Р. Лашенка відбивається той спосіб штучної періодизації, який в вигляді несталої «Княжої доби» розпорошує яскраве індивідуальне буття галицько-волинської державности.

М. Чубатий ще менш уваги звертає на цю другу староукраїнську державу. Він лише мимохідь зупиняється на деяких моментах з часів галицької державности. Розглядаючи устрій її з київською державністю укупі, він властиво зовсім не відтінює ні хронологічних, ні територіальних меж цих двох староукраїнських держав. Автор обмежується лише, наприклад, отакого рода зауваженнями: «В половині XII в. закроюється нових два союзи, де відбивається етнографічний чинник (Суздальський Союз і Галицька Держава, яка стає ядром союзу, до якого прибуває і Київ). До найбільшої консолідації приходить українська держава в Галицькому Королівстві Данила» (ор. cit., с. 49). На питанні, що саме являла собою ця друга держава староукраїнська, М. Чубатий і зовсім не зупиняється. Він чомусь знов таки звертається до більш-менш докладного розглядання устрою Київської Держави (cit., сс. 89—106). Виходить нібито так, що за головного виразника «земської (Княжої) доби» треба вважати Київську Державу. Тоді чому б не виділити Західньо-Українську Державу й більш докладно не розглянути її особливості? Для такого висновку дає ще більшу підставу сам М. Чубатий, який дуже докладно розглядає так званий «*tempus juris ruthenicalis*» в Галичині—переходову добу з 1340 року, для публічного права до 1434 року, для приватного до 1506 року (ор. cit., сс. 107—108, 149—180). Коли «*tempus juris ruthenicalis*» в значній мірі дає можливість ознайомитись не тільки з цією дуже цікавою добою повільного спольщення самого устрою Галичини, ба разом освітлює ретроспективно саме минуле, на ґрунті якого й виникло «*jus ruthenicalis*»,—ми певні в тому, що слід би було виділити оцей цікавий огляд з розділу про Литовсько-Руську добу, куди його цілком штучно прилучив М. Чубатий, до спеціального розділу про окрему Галицько-Волинську добу, якої, як ми підкреслили вище, бракує в «Лекціях»³).

¹) Ор. cit., с. 133. ²) М. С. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. III, 2 вид., сс. 93—94.

³) Порив. його ж „Держав.-правне становище україн. земель литовськ. державы“, „Зап. Наук. Т-ва“, 134 і 144, де М. Чубатий цілком зрозуміло не розглядає Галичини.

Наведемо деякі дані, що, за словами М. Чубатого, характеризують *tempus juris ruthenicalis*. В роках 1340—49 встановлено було *condominium*—спільне володіння—між Польщею та Угорщиною, що за врядування свого на Галичині вважали старосту Дмитра Детька (*capitaneus terrae Russiae*), в цей час внутрішніх змін не було. Потім Галичина була особистою власністю Казимира, за Людовика вона стає леном Угорської Корони¹⁾. Складовою частиною Польської Корони Галичина стає з року 1387-го як звичайна провінція. Проте лише з 1434 р. заведено було в Галичині адміністрацію й суд вповні на польський лад. М. Чубатий не раз підкреслює, що на цій перехідній добі відбивалася частенько стара система галицько-волинської державності²⁾. Найуважніше зупиняється наш автор на огляді «всіх станів і груп населення Галичини *temporis juris ruthenicalis*, бо у сім ряді питань найчастіше стрічаємося зі старими інститутами нашого права...» Тому то й ми розглянемо більш докладно цю частину «Лекцій» М. Чубатого.

Щодо боярства М. Чубатий наводить як дві стародавніх його верстви—«величії бояре» та «бояре-рядовичі» потрохи перетерплюють зміни під впливом політичних заходів польської державної влади. Розуміється, найлегше становляться «панами» «величії бояре», тоді як багатьом рядовичам доводиться переходити до нижчих верств³⁾. Проте цікаво відзначити, що вплив польщизни виявляється не стільки засвоєнням загального шляхетського права—*jus hereditarium*, алодії⁴⁾. На Галичині через польську шляхетську колонізацію витворюється нове й для Польщі, «зненавиджене польській шляхті» право феодалне. Полягає воно в запровадженню *jus militare* фактично без сполучення його з «*jus hereditarium*», так що добра надаються «на умовах точно-означеної військової служби з обов'язком сталого перебування в Галичині та з обов'язком підлягати судам генерального старости у Львові». Але єдиним привілеєм року 1430-го заводитьсь й тут «одноцільне шляхетське право», хоч у формі «надання дібр на записану суму», що являє з себе знов таки зовсім новий інститут. Надаючи землю, король становиться немов довжником, розуміється, на остільки незначну суму, що бажаючи повернути собі маєтність, може легко це зробити через повернення свого боргу⁵⁾. Такі повернення викликали в тій чи іншій мірі опір галицької шляхти.

Щодо нижчих верств—людности села, в Галичині ще залишився інститут невільників, хоч під впливом фактичної рівноставності з селянством, що було вільним, невільництво зм'якшувалося, а під впливом польського права з року 1349-го невільництво «доживає у сім перехіднім часі послідні свої дні». З напівневільної людности М. Чубатий наводить три верстви. Калані-рільники, які, безумовно, прив'язані до землі та платять землевласникам чинш. Проте калані можуть бути свідками на суді та посідати власне майно. Звільнені від державних податків каланні перебувають в порівнюючи доброму матеріальному стані. Ординці, оселі яких крім того «тішаються повною самоуправою», підлягають суду лише королівських урядників. Обов'язки ординців—давати королеві підводу, пасти королівські стада та інш.; все наближає їх до «путних бояр» у В. Кн. Литовському. Сотні люди,—які прив'язані не так до своєї землі, з якої живуть, як до свого обов'язку, який роблять на поблизький за-

¹⁾ Порів. Линниченко И. А., Черты изъ истории сословій въ Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в., Москва, 1894, с. 6. ²⁾ Порівн. М. С. Грушевський, Істор. Укр. Руси, V, с. 22, що «часи руського права були в дійсності часами розкладу й вигасання руського права».

³⁾ Порівн. Dr. Izydor Szaraniewicz, Rys wewnętrzných stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku, Lwów, 1869, с. 71.

⁴⁾ Линниченко, *op. cit.*, с. 26 — ще *jura ducalia*.

⁵⁾ Порів. Линниченко, *op. cit.*, сс. 41—43.

мок¹⁾. Про вільних селян М. Чубатий пише: «Західньо-Українська Держава передала завойовникам вповні вільного селянина необмеженого ніякими обов'язками, хіба зглядом держави». Вплив польського права, що з самого початку польської окупації Галичини почав відбиватися на стані селянства, призвів тут «відразу засадничі зміни у правничім становищі селян». Селянин став, подібно польському «кмету», людиною залежною від пана й почасти прикріпленою до землі. Чинш, панщина-робота на пана, підлягання домініяльному судові пана,—ці всі засади польського права наш селянин пізнав відразу. Оці нові *kmethones* або *villani* діляться на чиншових—*tributarii*, та службових—*serviles*. Економічно відрізняються посідачі дворощ—*kmethones areales*, *possessionati* від *impossessionati*, які живуть при них. Особові права ще в деякій мірі відбивають в собі норми попереднього часу (головщина, віра), проте самий титул цих прав змінюється—закон охороняє селянина вже частинно в інтересах пана, який до того є його заступник в суді. Щодо маєткових прав селянина, то хоч відразу він перестає бути власником ґрунту, проте поволі, шляхом нового осаджування, селянин становиться лише уживачем; цей процес закінчується в XV в., коли ми зустрічаємо лише селян, залежних від панів. «Оселі на руській праві—це є оселі з таким устроєм, які вони мали за нашої Княжої доби, себто з устроєм вервним». Таких осель на руській праві ще багато в XV в., «хоч всі вони засуджені на це, щоби скорше чи пізніше опинитися на німецькому, а деколи волоському праві. Громади руського права вважаються вже пережитком і цим для історика українського права якраз інтересні, бо це дає нам можливість пізнати інститути зникаючого українського права на галицькій землі» (копні суди, обчі люди). Оселі на волоській праві можливо військового походження. Мають вони значну самоуправу, хоч меншу від осель руського права. «Німецьке право введено передовсім в новооселені громади, хоч переведжено на німецьке право також громади руського права». Німецькому праву властиве спадкове вйтівство за повною оплатою. Не було ніякої самоуправи. Щодо міщанства, то «всюди по містах були побіч інших і німецькі колонії-громади; тепер вйта німецької громади-колонії роблено вйтом цілого міста, а німецьке право поширювано на цілу міську громаду». Руська людність підлягала замковому урядові.

Станові репрезентації на Галицькій Україні—вічові з'їзди шляхти по землях—можливо виникли й раніш приходу польської влади. Цим з'їздам підлягали передовсім судові справи, почасти й законодавчі. По 1434 р. введено соймики всього руського воеводства. Щодо адміністрації М. Чубатий констатує, що «подвійна», земська й королівська система попередньої доби зникає—є лише єдина адміністрація. Тисяцькі перетворюються у воевод²⁾, які, поруч з старостами й каштелянами, підлягають

¹⁾ В літературі прийнято утотожнювати каланів із ординцями — Линниченко, *op. cit.*, с. 100 (*Wojciech Hejnosz, Jus Ruthenicae, Studya nad hist. prawa polsk.* за редакц. Бальцера, т. XII, zeszyt 1, сс. 76 і 101, посилаючись на сс. 95 і 98 Линнич., вважає, що останній нібито відрізняє каланів і ординців) та М. С. Грушевський, *Іст. Укр.-Р.*, V, с. 146, — які об'єднують каланів та ординців загальним визначенням *Illiberi*. Hejnosz (*op. cit.*, с. 74), згоджуючись з М. С. Грушевським, вважає каланів-ординців лише за місцеві визначення. Спільна їх назва за документами—*homines nostri* (*regales*). с. 80. Не дивлячись на те, що Hejnosz визнає їх за *illiberi* (с. 89), — він полемізує з М. С. Грушевським щодо *походження* цих *illiberi*. Hejnosz, в своїй остаточній формуловці, вбачає джерело каланів-ординців „в давньому місько-князівському устрою руської держави“ (с. 100) і визнає їх за „наслідок давніх службових стосунків“ (с. 107). Проте власне це є лише загальна гадка без певних обґрунтувань. Треба ще додати, що дуже цікавий огляд про *homines regii* та про служків, *servitores*, які, за теорією Hejnosz'a, мусять являти собою відзеркалення зазначеної вже генези каланів-ординців, в загальних рисах теж відомий ще з праці Линниченка, як і сотні люди, що їх Hejnosz вважає за вільних (с. 71, 73), всупереч Линниченкові (107), та спостереженням М. С. Грушевського (*op. cit.*, с. 147, 148), — всі ці питання обминає М. Чубатий. ²⁾ Порівн. Линниченко, *op. cit.*, с. 14.

генеральному старості. Цю «централізацію» викликав до життя саме «непевний стан сеї країни», чому для нового правительства був потрібен такий «одинокий муж довір'я»¹⁾. Року 1434-го введено польську адміністрацію—«обмежено компетенцію львівського генерального старости лиш на львівську землю», у Львові ж посаджено єдиного на всю Галичину воєводу руського. Суди були лише публічні старостинські, «що вповні відповідали судам нашого посадника з 1-ої доби». Суд був колегіальний—в ньому брали участь також суддя й асесори. Громадські суди були міські й сільські (копні). Домініяльні суди прийшли з Польщі.

Введення огляду *tempus juris ruthenicalis* в Галичині XIV—XV вв. не тільки подає багато цікавого щодо цієї взагалі мало освітленої доби,—воно дає разом змогу зробити певні ретроспективні екскурси і в попередні часи суверенної галицької державності. Тому об'єднання цих двох органічно зв'язаних один з одним етапів соціально-політичного устрою в Галичині було б дуже корисне для виявлення цього устрою в більш менш повній мірі. Самий спосіб викладу огляда *tempus juris ruthenicalis*, що робить М. Чубатий, говорить за пристосування цього огляду до окремого розділу про галицько-волинську державність. У всякому разі, додержуючись М. Чубатого з деякими додатками та застереженнями, маємо можливість хоч в загальних рисах реконструвати галицьку державність до найглибших соціально-політичних її підвалин. Розуміється, ще багато треба зробити, щоб монографічно-досконально виявити цю цікаву добу. Може в майбутньому деякі погляди в подробицях доведеться й змінити. Зокрема не можемо не висловити деякого сумніву щодо взагалі «вповні вільного селянина» в Галичині аж до часів польської окупації²⁾: навряд, щоб проіснувала до тих же часів «подвійна» адміністрація попередньої доби,—тут знов таки відбивається прийнята у М. Чубатого періодизація, де розглядаються київське й галицько-волинське угруповання вкупі, при цьому за основним змістом Київської доби. Проте для загального огляду розвитку нашої державності дані XII—XIII вв. укупі з сьогочасними відомостями про *tempus juris ruthenicalis*, накреслюючи чітку Галицьку добу,—можуть задовольнити всі вимоги історично-правничого збудування (конструкції). Отже тому ми певні, що маємо не менш підстави приєднати до Галицької доби часи підпаду й розкладу її державності в XIV—XV вв., як то ми пропонуємо для XII в., коли ця державність тільки починає концентруватись. В обох випадках ми заходимо трохи й в сусідні доби—в Київську для XII-го й почасті для XIII вв., а також в добу литовського та польського панування XIV-го й дальших віків. Тут ми йдемо шляхом, який накреслює нам історія: ми намагаємось не тільки уявити собі західньо-українську державність за часів пишного розцвіту її суверенності, але й простежити, як перші непевні кроки до її утворення так і останні кволі часи її вмирання. Нам скажуть, що власне за самі часи *tempus juris ruthenicalis* складалися нові підвалини суспільства, утворювалися нові форми політичного життя — в цьому дійсно не можна не упевнитись при огляді нових напарувань цієї доби. Проте, оскільки це переважно уніфікація польської державності, її можна цілком ігнорувати. Оскільки ж мова йде про вічові боярські з'їзди, як явище походження можливо й староукраїнського,—воно дійсно зв'язує почасті це явище з широкою практикою соймикування дальших часів. На цьому можна безперечно спиратись, обговорюючи місцеве походження староукраїнських земських соймів (переважно на Волині). Все ж таки це не дає само по собі підстави для зв'язування всього *tempus juris ruthenicalis* з дальшими часами.

¹⁾ Порівн. Линниченко, *op. cit.*, с. 25.

²⁾ Див. напр, М. С. Грушевський, *Істор. Укр. - Р.*, т. V, Львів, 1905, сс. 152—153 про неоднотанність селянства,

Цілком приєднуючись до думки М. Чубатого, що головне завдання історії українського права є простежити розвій правоутворення самого народу, українське національне право, ми певні в тому, що цього принципу треба твердо додержуватись при плянуванні загального огляду державности зокрема. Зацікавленість чужинним правом мусить бути не тільки в міру того, оскільки воно «обов'язувало на Україні»,—чужинне право є порівнюючи другорядне явище, особливо коли воно не встигло в дальшому розвитку призвичаїтись. Тим більш той державний центр, з якого йдуть чужинні правничі впливи на Україну, в загальному огляді історії українського права може бути за предмет уваги в дуже обмеженому вигляді, а головне не повинен затінювати другорядних з погляду цього центру, проте для історії українського права першорядних, національно-правничих явищ своєї країни. Тут ми розуміємо те трактування доби литовського панування, яке ми зустрічаємо в наших істориків правників, зокрема в М. Чубатого та Р. Лашченка. Справді, коли польське право більш-менш одностайно визначається за чужинне, — литовське право викликає в М. Чубатого надмірну для огляду історії українського права увагу, не кажучи вже про Р. Лашченка, який ладен, про що ми зазначили вже, перебільшувати українські впливи на литовське право. Роля українства в складі, навіть в складанні Литовської Держави,—проблема дальших монографічних досліджень. Покищо можемо напевне сказати одно: Галицько-Волинська Україна у середині XIII століття стала була організаційним центром у скупчуванні також литовських (з білоруськими) земель, проте це було явище не довгочасне й треба гадати безневних наслідків. Кінець-кінцем довгочасним і міцним організаційним центром литовських земель стали землі неукраїнські. Та може й значна кількість Українців, що так чи інакше входила в склад організаційного центру держави, брала участь принаймні в спільному врядуванні,—все ж таки керувалася загальними директивами Великого Князівства Литовського. Вважаючи литовську державність в її загальному обсязі лише за предмет спеціального дослідження, а головні риси її, оскільки вони висвітлюють українське право—за стислий вступ до останнього у відповідну добу, ввесь центр ваги дослідження й викладання дальшого розвитку староукраїнської державности, поза Галицько-Волинською добою безпосередньо, ми вважали б за найдоцільніше перенести й на староукраїнський ґрунт.

Той розбір Галицько-Волинської Держави, що остаточно визначився наприкінці XIV століття, між Польщею та Литвою, відбився не однаково на долі відповідних частин Західньої України. Тоді як Галичина поволі перетворювалась в справжню польську провінцію й увесь характер цікавого *tempus juris ruthenicalis* спонукає нас долучити його до доби галицько-волинської державности через перевагу ретроспективних рис щодо суто-українських правних явищ,—Волинь та інші українські землі Правобережжя являють собою низку відокремлених земель, що цілком припускає вважати за властиву цій добі XV—XVI вв. земську автономію. Земські соймики є виразниками цієї автономности. Особливо підкреслюємо, що вважаючи цю добу за час литовського панування, ми не можемо не вбачати, що Волинь та інші землі Правобережжя являють собою не тільки осередки певного національно-українського самовизначення, ба останнє набуло досить виразних форм державности, хоч і не суверенної. Доба волинсько-правобережної автономії є таким чином на нашу думку третя стадія в розвитку української державности. Ця велика частина колишньої Західньо-Української Держави може й відійшла від великодержавних принципів, проте безсумнівно являє дуже міцну форму державно-правного партикуляризму. Такий й партикуляризм мусить звернути пильну увагу істориків українського права. Партикуляризм Во-

лині XIV—XVI вв. має свої глибокі коріння в минулому цієї самобутньої країни. Справді, низка відомостей свідчить про наявність на Волині з найдавніших часів міцної соціально-політичної громадськості, що природно призводило до так добре відомого з літопису обстоювання Волинню своєї окремішності. Підлеглість Волині Києву явище не постійне й не міцне. В складі Західньо-Української Держави Волинь, принаймні в особі її князів, власне не змінює своєї позиції відокремленої країни. Отже бачимо, що це об'єднання набуває, як то ми зазначали вже, лише зовнішнього, феодального характеру. Після розкладу Західньо-Української Держави Волинь поволі з'єднується з Литовською Державою.

З початку Любартовичі на Волині, Олельковичі на Київщині, являючи з себе місцеві земські династії, стоять поміж литовським великим князем і своєю землею. Тим чи іншим способом суверен прилучає кожную з цих земель до своєї влади безпосередньо. Проте залишаються окремі дрібні князівства, як от наприклад Острозьке на Волині; згодом ці князівства мають лише титулярне значіння й в державно-правному розумінню вся маса землянства безпосередньо підлягає суверенові. Тому, що це підлягання найщільніше зв'язане з санкціонованою окремістю земського права Волині,—остання не тільки не зберігає свою внутрішню самобутність, ба розгортає в широкому історичному масштабі всю міць національного самовизначення й правничого майже державноправного оформлення. Волинські соймики, Волинський Статут становляться за зразок для інших правобережних земель. Волинський партикуляризм XIV—XVI століть майже переріс в справжній національний концентрум,—цього перешкоджав власне лише брак всієї повноти суверенності. Опці тенденції концентризму мають для нас, розуміється, другорядне значіння,—пильної нашої уваги заслуговує саме партикуляризм. Як соціально-політичні умови, так і заходи суверенної влади призводили до утворення поволі державних станів, через які кінець-кінцем зміцнювався процес інкорпорації шляхом з'єднання з відповідними станами інших земель Великого Князівства. Проте повної завершеності цей процес зазнав вже за часів польського панування. Намічена тут переходова доба од феодалізму до станового устрою, в умовах земського партикуляризму являє собою безсумнівно найцікавіший для історії права матеріал.

Накреслимо загальні висновки, до яких призводять нас наші зауваження щодо способів дослідження староукраїнської державности. Методи історика та історика права при всій різниці їх головних завдань не тільки повинні мати єдину фактичну основу,—в нетрях староукраїнської давнини вони потребують найщільнішої взаємності. Власне історик права, розглядаючи стародавній державний устрій на Україні, не може не бути істориком. Коли в наші часи треба визнати за конче потрібне формальне відокремлення історії права від історії, це не означає, розуміється, відходу від історизму,—навіпаки особливо щодо старовини це означає підсилення історизму в правничій конструкції. Справді, в історикові права не можна вважати просто юриста, який за певною схемою подає юридичне зформулювання всіх проявів громадськості в її минулому. За ідеал історично-правничої конструкції треба визнати вироблення юридичної формули в найщільнішому зв'язку з посуванням історичного життя. В такому разі юридична формула не буде лише якоюсь мертвою схемою догматичних пошукувань, але найпотрібнішою методою для з'ясування історичних явищ.

Покладаючи в основу історії українського права розвиток української державности, ми зупиняємось, розуміється, лише на тих явищах, що в даний момент фіксували найвищий вираз національно-політичного самовизначення. Про Київську добу власне нам не доводиться особливо піклуватися, бо їй присвячено досить місця в українській історично-правни-

чій літературі. Всі наші зауваження щодо цієї доби зосереджуються виключно на з'ясуванню, оскільки прийнята в цій літературі за загально-російською концепцією «Княжа доба», та вплив цієї концепції на окремих питаннях,—призводять до неприйнятних висновків. Київську Державу заступає Галицько-Волинська, яка починає своє існування ще за часів першої. Проте вже коло середини XII в. впадає на очі безперервне зміцнення Галицького Князівства та занепад Києва,—наче б то спраді, крім особливих внутрішніх причин, властивих для загибелі одного й зросту другого політичних організмів, до спадкоємця переходить жива традиція національного об'єднання. Справді, в час, коли Західньо-Українська Держава була єдиним великим об'єднанням української нації,—Чернігово-Сіверщина й почасті Київщина все більш роздроблялись, являючи собою цілу низку місцевих партикуляризмів. Розуміється, лише в галицько-волинському об'єднанні можна вбачати справжню державність. Тому то вся увага історика-правника мусить звернутись головне до цього об'єднання.

Проте й на розклад цього об'єднання мусить звернути свою увагу історик-правник. Тоді як *tempus juris ruthenicalis* висвітлює ретроспективно внутрішній устрій Галичини попередніх часів,—волинський партикуляризм являє собою повний розцвіт внутрішніх правничих форм, що робить з нього д а л ь ш и й е т а п національно-політичного розвитку.

Таким чином, вивчаючи староукраїнську державність, треба розглядати власне три форми її: київську X—XII вв., галицько-волинську XII—XIV вв. й волинсько-правобережну XIV—XVI вв. Тут ми маємо не тільки но морфологічний накрес староукраїнської державности в її розвитку, але й зміну за відповідними добами самого внутрішнього устрою,—од земського через феодалізм до державних станів.

В добу нашого державного партикуляризму заходить інша доба. В час повної польської анексії Галича, на старій українниці Галицько-Волинської Держави, власне більш-менш скупчуючись до старих місць, де був центр першої староукраїнської Держави, Київської,—повстають козацькі вольності, що згодом перетворюються в справжню національно-українську державність. М. Чубатий цілком доцільно визнає окрему добу в історії української державности—козацьку. Тут він, а з ним і інші історики права цілком стоять на історичному ґрунті й додержуються національного принципу в пляні огляду. Для історії українського права вивчення Козацької Держави, її коріннів соціальних та політичних, бурхливого її повстання, мирного її скорочення та вмирання на Лівобережжі,—все це являє собою предмет виключного значіння. Можна цікавитися тим, що в той же час робилося й по інших українських землях,—проте не там бився тоді пульс вищого національного самовизначення.

Козацька доба кладе край старим формам, старим соціальним відносинам, являючи собою глибоке національно-соціальне перетворення самих основ української державности. З погляду цієї доби розглянута староукраїнська державна давнина висвітлюється як певний цикл історичного життя. У цій історичній межі ми й закінчуємо наш огляд.